

BETHLEN ERDÉLYE, ERDÉLY BETHLENE

A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai

DÁNÉ VERONKA
HORN ILDIKÓ
LUPESCU MAKÓ MÁRIA
OBORNI TERÉZ
RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ
SIPOS GÁBOR
szerkesztésében

Kolozsvár, 2014

A kötet megjelenését támogatta:

MTA
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

A kötet CD-mellékletén hallható Melchior Vulpus (1570?–1615) *Vater Abraham, erbarme dich mein* című motettája. Előadja a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet vegyeskara, vezényel Benkő Tímea. A hangfelvétel a Sapientia EMTE kolozsvári stúdiójában készült 2014 novemberében, hangmérnök Lénárd József (Yogi).

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Felelős kiadó: Biró Annamária
Korrektúra: András Zselyke
Műszaki szerkesztő: Virág Péter
Borítóterv: Idea Plus

Nyomdai munkálatok: Gloria, Kolozsvár
Felelős vezető: Nagy Péter

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

BETHLEN ERDÉLYE, ERDÉLY BETHLENE. Conferință internațională (2013 ; Cluj-Napoca)

Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene : Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai : 24-25 október 2013, Kolozsvár / Szerkesztette: Dáné Veronka, Horn Ildikó, Lupescu Makó Mária, ... - Cluj-Napoca : Societatea Muzeului Ardelean, 2014

ISBN 978-606-739-008-7

I. Dáné Veronka (ed.)

II. Horn Ildikó (ed.)

III. Lupescu Makó, Mária (ed.)

94(498.4)''16''(063)

TARTALOM

OBORNI TERÉZ: „... Én felőlem jól emlékezni meg ne szűnjetek”.....	9
BETHLEN GÁBOR ERDÉLYE EURÓPÁBAN	
R. VÁRKONYI ÁGNES: Az európai jelenlét alternatívái.....	13
PAPP SÁNDOR: Újabb adatok Bethlen Gábor hatalomra kerülése történetéhez	36
VALENTIN CONSTANTINOV: Impactul politicii externe a lui Gabriel Bethlen asupra situației Țării Moldovei la începutul Războiului de 30 de Ani.....	48
GEBEI SÁNDOR: Bethlen Gábor és a Rzeczpospolita	56
KURUCZ GYÖRGY: Erdély és az angol diplomácia Bethlen Gábor fejedelemsége idején	69
HÁMORI NAGY ZSUZSANNA: A francia diplomácia viszonyulása Bethlen Gáborhoz 1620–1621-ben.....	79
KÁRMÁN GÁBOR: Bajor követ Bethlen Gábor esküvőjén.....	93
VIOLETA BARBU: Mirtul și laurii. Nunta principelui Gabriel Bethlen cu Katarina von Brandenburg reflectată în spațiul francez.....	106
KÉPES GYÖRGY: Az erdélyi és a dán állam Bethlen Gábor korában	131
KOVÁCS KATALIN ANITA: Bethlen Gábor külpolitikai törekvései ügynökhálózata tükrében.....	148
KISTELEKI KÁROLY: Az európai szuverenitás nézőpontjai és az erdélyi állam.....	162
BETHLEN GÁBOR UDVARA	
HORN ILDIKÓ: „Én creaturaim vagytok, édes híveim”. Az erdélyi elit változásai Bethlen Gábor korában	189
JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA: Udvari elit Bethlen Gábor udvarában (A kolozsvári számadások tükrében)	202
VÁRKONYI GÁBOR: Wesselényi István és fiai Bethlen Gábor környezetében	214
KIRÁLY PÉTER: „Excellentissimus legyen, csak közönséges jót ne is hijatok” – Bethlen Gábor, Erdély zeneszerető nagy fejedelme	222
TÖMÖSVÁRI EMESE: Esterházy Miklós, Bethlen Gábor politikai ellenfele.....	235
BETHLEN GÁBOR KORMÁNYZATA	
OBORNI TERÉZ: Az unió kérdése az 1614. évi megyesi rendi gyűlésen	249
HORVÁTH ATTILA: Bethlen Gábor korának erdélyi országgyűlései	259
RÁCZ LAJOS: Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmé választása, avagy a „libera electio” dilemmája	266
DÁNÉ VERONKA: Bethlen „jog- és társadalomharmonizációja”.....	288
BORBÉLY ZOLTÁN: A Homonnai Drugeth György vezette Bethlen-ellenes mozgalom nemzetközi hátteréhez.....	295
HARAI DÉNES: Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és választott magyar király tanácsa és tanácsosai.....	310
GÁLFI EMŐKE: A gyulafehérvári udvarbírák és területi hatáskörük Bethlen Gábor uralkodásának első szakaszában	319
P. SZABÓ BÉLA: „Szászok Attya”: Bethlen Gábor és az erdélyi szászok privilégiumai.....	327
EGYHÁZ, TÖRTÉNETÍRÁS, EMLÉKEZET	
IOAN-AUREL POP: Repere ale politicii confesionale a principelui Gabriel Bethlen față de români.....	345
HARGITTAY EMIL: „... az ártatlanság még az ellenséget is gyakorta kegyességre indította”. Még egyszer a Káldi-biblia támogatásáról.....	357

LÁSZLÓ ANIKÓ: Bethlen Gábor Erdélye és Alsted apokaliptikája	363
MOLNÁR DÁVID: Rákosi Boldizsár és Bojti Veres Gáspár vitája (1621).....	372
KOVÁCS SÁNDOR: Bethlen Gábor az unitárius egyháztörténet-írásban	380
PAPP KINGA: Bethlen Gábor a 18. század eleji katolikus történetírásban	387
SUSANA ANDEA: Practici ale scrisului în vremea lui Gabriel Bethlen	397
KÖLLŐ ZSÓFIA: Bethlen Gábor és a 17. századi verses királyéletrajzok.....	408
IONUȚ COSTEA: Gabriel Bethlen în istoriografia românească.....	418
G. ETÉNYI NÓRA: Bethlen Gábor híre és hírneve a Német-római Birodalom nyilvánossága előtt	427
TUDOR SĂLĂGEAN: Gabriel Bethlen, Transilvania și mitul rozicrucian	440
LÖNHÁRT TAMÁS: Erdélyi külön út vagy Duna menti összefogás? Bethlen Gábor a 20. századi erdélyi politikai narratívákban	449
BETHLEN GÁBOR GAZDASÁGPOLITIKÁJA	
PAUL NIEDERMAIER: Premisele guvernării în perioada principatului Transilvaniei.....	463
KENYERES ISTVÁN: „Nekem pénzem nincsen, valami volt, Isten tudja mind hadra költöttem”. Állami jövedelmek és hadi kiadások Bethlen Gábor és II. Ferdinánd korában	473
BUZA JÁNOS: Pénzforgalom és árszabályozás Bethlen Gábor uralkodása alatt.....	487
PAKUCS MÁRIA: Nagyszében keleti kereskedelme Bethlen Gábor uralkodása idején	498
LIVIA ARDELEAN: Gabriel Bethlen și politica economică și militară față de comitatul Maramureș.....	509
MÁTYÁS-RAUSCH PETRA: A bányaadalmak szerepe az erdélyi nemesércbányászat igazgatásában (1613–1629).....	516
FLORENTINA NIȚU: Consumul de bijuterii în Transilvania secolului al XVII-lea: lux, status social, rațiuni economice. Registrele de cumpărături ale principelui Gabriel Bethlen.....	524
BETHLEN GÁBOR ÉS A VÁROSOK	
PAPP KLÁRA: Várad, Debrecen és Kassa szerepe Bethlen Gábor fejedelemsége idején	537
KÓNYA PÉTER: Eperjes szabad királyi város szerepe Bethlen Gábor felkelésében.....	548
SZABÓ ANDRÁS PÉTER: A gyűlölt fejedelem – Bethlen Gábor és Lőcse város viszonya	556
RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ: Bethlen Gábor, Kolozsvár és az országgyűlés	571
BALOGH JUDITH: Bethlen Gábor és a székely városok	584
GARDA DEZSŐ: Bethlen Gábor és Gyergyó.....	596
CZIRÁKI ZSUZSANNA: „Durante beneplacito nostro”. Brassó és a szász rendi érdekérvényesítés Bethlen Gábor uralkodása idején a törcsvári birtokok tükrében	608
J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA: Varannay András nemes polgár útja a főbírói székéből Bethlen Gábor kassai pénzverdéjének prefektusságáig	616
BETHLEN GÁBOR MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS RÉGÉSZETI ÖRÖKSÉGE	
KOVÁCS ANDRÁS: Bethlen Gábor fejedelem és székvárosa.....	635
MIKÓ ÁRPÁD: Az erdélyi késő reneszánsz festészet kutatásának problémái. Adalékok Gyulafehérvári Pál deák (†1635) műveihez	647
KISS ERIKA: „... derekas Inuentalasnak Regestruma” – Bethlen Gábor kincstára és kincsei.....	655
ADRIAN ANDREI RUSU: Cahlele cu mascheron feminin în Transilvania (prima jumătate a sec. XVII)	666
SÓFALVI ANDRÁS: Határvédelem a Székelyföldön Bethlen Gábor korában.....	675
Rövidítések jegyzéke	687
Képek jegyzéke.....	687
Képmelléklet.....	689

TABLE OF CONTENTS

Téréz Oborni: “... Do Not Cease to Remember Me in the Right Way”	9
THE TRANSYLVANIA OF GABRIEL BETHLEN IN EUROPE	
ÁGNES R. VÁRKONYI: The Alternatives of European Presence	13
SÁNDOR PAPP: Notes on Gabriel Bethlen’s Rise to Power	36
VALENTIN CONSTANTINOV: The Impact of the Gabriel Bethlen’s Foreign Policy on Moldova at the Beginning of the Thirty Years’ War	48
SÁNDOR GEBEI: Gabriel Bethlen and the Rzeczpospolita (Polish-Lithuanian Commonwealth)	56
GYÖRGY KURUCZ: Transylvania and the English Diplomacy during Gabriel Bethlen’s Principality	69
ZSUZSANNA HÁMORI NAGY: The Attitude of French Diplomacy Towards Gabriel Bethlen, Prince of Transylvania, in 1620–1621	79
GÁBOR KÁRMÁN: Bavarian Legate at the Wedding of Gabriel Bethlen	93
VIOLETA BARBU: The Myrtle and the Laurels. The Wedding of Prince Gabriel Bethlen with Katharina von Brandenburg Reflected in the French Space	106
GYÖRGY KÉPES: The Transylvanian and Danish States in the Age of Gabriel Bethlen	131
ANITA KOVÁCS KATALIN: The Diplomatic Aspirations of Gabriel Bethlen Through his Agent Network	148
KÁROLY KISTELEKI: Aspects of European Sovereignty and the Principality of Transylvania	162
THE COURT OF GABRIEL BETHLEN	
ILDIKÓ HORN: “You All are My Creations, My Dear Followers”. Changes in the Transylvanian Elite in the Age of Gabriel Bethlen	189
ANNAMÁRIA JENEY-TÓTH: Court Elite in Gabriel Bethlen’s Court (In the Mirror of the Account Books of Kolozsvár)	202
GÁBOR VÁRKONYI: István Wesselényi and his Sons in the Entourage of Gabriel Bethlen	214
PÉTER KIRÁLY: “He Should Be the Most Excellent. Don’t Even Summon an Ordinary Fine One” – Gabriel Bethlen, the Music-Loving Prince of Transylvania	222
EMESE TÖMÖSVÁRI: Miklós Esterházy, the Political Enemy of Gabriel Bethlen. Works of a Critical Edition	235
THE GOVERNMENT OF GABRIEL BETHLEN	
TÉRÉZ OBORNI: The Question of Union at the General Assembly of the Estates in Medgyes/Mediaș, 1614	249
ATTILA HORVÁTH: The Transylvanian Diets of the Gabriel Bethlen’s Age	259
LAJOS RÁCZ: The Election of Gabriel Bethlen as Prince of Transylvania or the Dilemma of “Libera Electio”	266
VERONKA DÁNÉ: “Legal and Social Harmonization” of Gabriel Bethlen	288
ZOLTÁN BORBÉLY: To the International Background of the Movement Against Gabriel Bethlen, Lead by György Homonnai Drugeth	295
DÉNES HARAI: Council and the Councillors of Gabriel Bethlen, Prince of Transylvania and Elected King of Hungary	310
EMŐKE GÁLFI: The Administrators of the Princely Estates of Gyulafehérvár and Their Territorial Jurisdiction in the First Decade of Gabriel Bethlen’s Era	319
BÉLA P. SZABÓ: “Father of Saxons”: Gabriel Bethlen and the Privileges of the Transylvanian Saxons	327
CHURCH, HISTORIOGRAPHY, MEMORY	
IOAN-AUREL POP: Highlights of Confessional Politics of Prince Gabriel Bethlen Concerning the Romanians	345
EMIL HARGITTAY: “...Innocence Often Inclines Even the Enemy for Graciousness”. Once More about the Subsidy of the Káldi Bible	357
ANIKÓ LÁSZLÓ: The Transylvania of Gabriel Bethlen and the Millenarianism of Alsted	363

DÁVID MOLNÁR: The Debate Between Boldizsár Rákosi and Gáspár Bojti Veres (1621)	372
SÁNDOR KOVÁCS: Gabriel Bethlen in the Light of the Unitarian Historiography	380
KINGA PAPP: Gabriel Bethlen in the Catholic Chronicles from the Beginning of the Eighteenth Century	387
SUSANA ANDEA: Writing Practice in the Time of Gabriel Bethlen	397
ZSÓFIA KÖLLŐ: Gabriel Bethlen and the Seventeenth Century Rhyming King Biographies	408
IONUȚ COSTEA: Gabriel Bethlen in the Romanian Historiography	418
NÓRA G. ETÉNYI: Gabriel Bethlen's Name and Fame in the Publicity of the Holy Roman Empire	427
TUDOR SĂLĂGEAN: Gabriel Bethlen, Transylvania and the Rosicrucian Myth	440
TAMÁS LÖNHÁRT: Distinct Way of Transylvania or Collaboration along the Danube? Gabriel Bethlen in the Transylvanian Political Narratives of the Twentieth Century	449
THE ECONOMIC POLICY OF GABRIEL BETHLEN	
PAUL NIEDERMAIER: Premises of Governance During the Time of the Principality in Transylvania	463
ISTVÁN KENYERES: "I don't have money, which I had, God knows that I have all spent on battles". State Incomes and Military Expenditures in the Age of Gabriel Bethlen and Ferdinand II.	473
JÁNOS BUZA: Regulation of Money Circulation and Prices Under the Rule of Gabriel Bethlen	487
MÁRIA PAKUCS: The Oriental Trade of Sibiu/Hermannstadt During the Reign of Gabriel Bethlen	498
LIVIA ARDELEAN: Gabriel Bethlen and his Economic and Military Policy Concerning the Maramureș County	509
PETRA MÁTYÁS-RAUSCH: The Role of the Mining-Estates in the Administration of the Transylvanian Precious Metal Mining (1613–1629)	516
FLORENTINA NIȚU: Jewelry Consumption in Seventeenth Century Transylvania: Luxury, Social Status, Economical Reasons. Shopping Registers of Prince Gabriel Bethlen	524
GABRIEL BETHLEN AND THE TOWNS	
KLÁRA PAPP: The Role of Várad/Oradea, Debrecen and Kassa/Košice during the Rule of Prince Gabriel Bethlen	537
PÉTER KÓNYA: The Role of the Free Royal Town of Eperjes/Prešov in the Uprising Against Gabriel Bethlen	548
ANDRÁS PÉTER SZABÓ: The Hated Prince – The Relation Between Gabriel Bethlen and Lőcse/Levoča	556
ENIKŐ RÜSZ-FOGARASI: Gabriel Bethlen, Kolozsvár/Cluj and the Diet	571
JUDITH BALOGH: Gabriel Bethlen and the Szekler Towns	584
DEZSŐ GARDA: Gabriel Bethlen and Gyergyó/Gheorgheni	596
ZSUZSANNA CZIRÁKI: "Durante beneplacito nostro". Brassó/Brașov and the Enforcement of the Saxon Interests during Gabriel Bethlen's Reign in the Light of the Törösvár/Bran Estates	608
ZSUZSANNA J. ÚJVÁRY: The Career of the Noble Burgher András Varannay from the Bench of Chief Magistrate to the Prefect of the Gabriel Bethlen's Mint of Kassa/Košice	616
THE ART HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL HERITAGE OF GABRIEL BETHLEN	
ANDRÁS KOVÁCS: Gyulafehérvár/Alba Iulia, the Residence Town of Gabriel Bethlen	635
ÁRPÁD MIKÓ: The Problems of Investigating the Late Renaissance Transylvanian Painting. Data Concerning the Works of Paulus Alba Julius (†1635)	647
ERIKA KISS: "... A Manful Register of Stocktaking" – Gabriel Bethlen's Treasury and Treasures	655
ADRIAN ANDREI RUSU: Stove Tiles with Female Mascaron in Transylvania (First Half of the Seventeenth Century)	666
ANDRÁS SÓFALVI: Border Defence of Szeklerland during the Reign of Gabriel Bethlen	675
List of Abbreviations	687
List of Illustrations	687
Illustrations	689

KENYERES ISTVÁN

„NEKEM PÉNZEM NINCSEN, VALAMI VOLT, ISTEN TUDJA
MIND HADRA KÖLTÖTTEM”.

ÁLLAMI JÖVEDELMEK ÉS HADI KIADÁSOK
BETHLEN GÁBOR ÉS II. FERDINÁND KORÁBAN*

Kulcsszavak: *állami jövedelem, gazdaságpolitika, Erdély, Habsburg-monarchia, harminc-
éves háború*

Széles körben ismert azon, a közhiedelem által Raimondo Montecuccolinak (1609–1680) tulajdonított kijelentés, miszerint a háborúhoz három dolog szükséges: „péNZ, péNZ és még egyszer péNZ”.¹ Azonban nem Montecuccoli találta ki ezt az aforizmát, hanem először Gian-giacomo Trivulzio (1440–1518) itáliai zsoldosvezér használta, aki ezt válaszolta a francia királynak arra a kérdésére, hogy milyen felszerelések és készletek szükségesek Milánó bevételéhez. A kora újkorban a fenti mondásnál sokkal elterjedtebb volt a szintén antik gyökerekre visszavezethető „pecunia nervus belli”, illetve „pecunia nervus rerum” kifejezések használata, azaz „a háború/a dolgok éltető ereje a péNZ”.² Az antik gyökerekre visszavezethető kifejezés mindkét verziója a kora újkorban terjed el. Említette például V. Károly egy 1524-ben öccsének, a későbbi I. Ferdinándnak címzett levelében az alábbi formában: „(...) l’argent est le nerf et force de la guerre (...)”.³ Maga I. Ferdinánd is használta 1552-ben egyik magyarországi utasításában „Proventus nostri, qui sunt rerum omnium et praecipuae belli nervi” formában.⁴ Érdemes megjegyezni, hogy az említett aforizma egy változatát Bethlen Gábor is említette végrendeletében: „Az hadakozásban péNZ, serénység és fegyver kívántatik”.⁵ A mondás eredetét Titus Liviusra (Kr. e. 60–Kr. u. 17) vezetik vissza, és Justus Lipsius (1547–1606) használta a 16. század végén az alábbi alakban: „Res necessarias ad usum omnem belli: Pecunia, Commeatus, Arma”.⁶

Nem véletlenül fogtak közzájon a fenti kifejezések: a 16. század főként dinasztikus háborúi időszakára a péNZkérdés egyre inkább meghatározóvá vált a kora újkori Európában.

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 *Michael Stolleis*: Pecunia nervus rerum. Zur Diskussion um Steuerlost und Staatsverschuldung im 17. Jahrhundert. In: *Uő*: Pecunia nervus rerum. Zur Staatsfinanzierung der frühen Neuzeit. Frankfurt am Main 1983. 63–129., itt: 64.

2 Uo. 63–67.

3 Idézi: *Peter Rauscher*: Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576). (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Bd. 41.) Wien–München 2004. 272.

4 Idézi: *Acsády Ignác*: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 1. (1888: 1. sz.) 68.

5 Bethlen Gábor emlékezete. Szerk. Makkai László. Bp. 1980. 430.

6 *Stolleis, M.*: Pecunia i. m. 65.

Ekkor jelennek meg a nagy létszámú zsoldoshadseregek, terjednek el széleskörűen a kézi lőfegyverek. A korabeli nyugati és közép-európai államok igyekeztek növelni bevételeiket annak érdekében, hogy háborúikat finanszírozni tudják, az sem véletlen, hogy ez az időszak a korai merkantilista gazdaságpolitika megjelenésének ideje. A jelenséget régebben a hadügyi forradalom téziséhez kapcsolva tárgyalták, majd megjelent a fiscal-state és a fiscal-military state elméleti modellje is.⁷

A közép-európai Habsburg Birodalomnak már Mohács időszakától komoly pénzügyi nehézségekkel kellett megküzdenie, hogy a török elleni, majd a harmincéves háborúkat finanszírozni tudja, ez különösen a tizenöt éves háború időszakában vált kritikussá.⁸ Az 1618-tól kibontakozó harmincéves háború pedig újabb, a korábbiakhoz mérten is nehezen kezelhető pénzügyi nehézségeket okozott a Habsburgoknak.⁹ Bethlen Gábor Habsburgok szembeni

7 A hadügyi forradalom és a „fiscal-military state” kapcsán csak az alábbi fontosabb munkákat említjük: *Geoffrey Parker: The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800.* Cambridge 1996. [Second edition], főként: 45–81.; *Jeremy Black: A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800.* London 1991. A magyar nyelvű irodalomból l. *Ágoston Gábor: Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok.* Történelmi Szemle 32. (1995) 465–486. A fiscal-state és a military-fiscal state kérdéskörére összefoglalóan l. *The Rise of the Fiscal State in Europe c. 1200–1815.* Ed. Richard Bonney. Oxford 1999.; *Jan Glete: War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1660.* (Warfare and History). London–New York 2002.

8 *Pálffy Géza: Der Preis für die Verteidigung der Habsburgermonarchie: Die Kosten der Türkenabwehr in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts.* In: *Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert.* Hrsg. Friedrich Edelmayer – Maximilian Lanzinner – Peter Rauscher. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Bd. 38.) Wien–München 2003. 20–44.; *Uő: A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében.* In: *Végvár és ellátás.* Szerk. Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás. (Studia Agriensia 22.) Eger 2001. 183–219.; *Kenyeres István: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai az Udvari Pénztár és a hadi fizetőmesterek számadásai alapján, 1543–1623.* Adalékok a török elleni küzdelem finanszírozásának történetéhez. Levéltári Közlemények 78. (2007) 85–137.; *Uő: Die Kriegsausgaben der Habsburgermonarchie von der Mitte des 16. Jahrhunderts bis zum ersten Drittel des 17. Jahrhunderts.* In: *Kriegführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740.* Hrsg. Peter Rauscher. (Geschichte in der Epoche Karls V. Bd. 10.) Münster 2010. 41–80.; *Uő: Die Kosten der Türkenabwehr und des Langen Türkenkrieges (1593–1606) im Kontext der ungarischen Finanzen des 16. und 17. Jahrhunderts.* In: *Das „Blut des Staatskörpers”. Forschungen zur Finanzgeschichte der Frühen Neuzeit.* Hrsg. Peter Rauscher–Andrea Serles–Thomas Winkelbauer. (Historische Zeitschrift, Beiheft 56.) München 2012. 19–41.; *Uő: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyei és hadi költségei a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig.* Történelmi Szemle 55. (2013) 541–568.

9 A Habsburg Monarchia pénzügyi helyzete, valamint hadsereg-finanszírozása a harmincéves háború idején a kevésbé feldolgozott területek közé tartozik a nemzetközi történetírásban. L. *Karl Oberleitner: Beiträge zur Geschichte des Dreißigjährigen Krieges mit besonderer Berücksichtigung des österreichischen Finanz- und Kriegswesens, nach den Quellen des k. k. Finanz-Ministerial-Archivs, vom Jahre 1618–1634.* In: *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen* Bd. 19. Wien 1858. 1–48.; *Michael Hüther: Der dreißigjährige Krieg als fiskalisches Problem: Lösungsversuche und ihre Konsequenzen.* Scripta Mercaturae 21. (1987) 52–81.; *Peter Rauscher: Reiche Fürsten – armer Kaiser? Die finanziellen Grundlagen der Politik Habsburgs, Bayerns und*

politikájának és katonai akcióinak szintén meghatározó eleme volt a rendelkezésére álló pénzügyi forrás mértéke. A tanulmány célja, hogy bemutassa a szemben álló felek, Bethlen Gábor és II. Ferdinánd jövedelmeit, illetve katonai kiadásait. Kísérletet teszünk a Habsburg Birodalom, ezen belül a Magyar Királyság, valamint az Erdélyi Fejedelemség bevételeinek összevetésére a 16. század közepétől Bethlen Gábor uralkodásának időszakáig. Zárásul egyfajta kitekintést is teszünk, hogy milyen pályára állt a Habsburg military-fiscal state, és ehhez képest milyen irányt vett az erdélyi fejedelemség.

Kezdjük összevetésünket a 16. század közepétől, ugyanis az 1550-es évek elejéről vannak az első konkrét információink Erdély és a Magyar Királyság bevételeiről.

Az ekkor Habsburg-kézen lévő Erdély kincstári jövedelmeiről Haller Péter erdélyi kincstartó 1552. október 21.–1553. október 21. közötti számadása tudósít:

1. táblázat. Erdély kincstári jövedelmei 1552/53¹⁰

Bevételtípus	Magyar Ft	%
Szászok cenzusa	27 916,75	31,6
Hadi adó	24 825,06	28,1
Török adó	23 382,32	26,5
Sókamarák	5590	6,3
Huszadok árendái	4382,88	5,0
Pénzbeváltás, pénzverés haszna	2144,92	2,4
Egyházi javak	55	0,1
Összesen	88 296,93	100

A legjelentősebb bevétel ekkor a szászok által a királynak fizetett évi egyenes adó, a census volt. A hadi adó és az 1553-ban kivetett török adó (amit a török szultánnak fizetendő ajándékra szavaztak meg) mint rendkívüli adók az éves bevétel több mint felét tették ki. A husza-

Sachsens im Vorfeld des Dreißigjährigen Krieges. In: Plus ultra. Die Welt der Neuzeit. Festschrift für Alfred Kohler zum 65. Geburtstag. Hrsg. Friedrich Edelmayer – Martina Fuchs – Georg Heilingsetzer – Peter Rauscher. Wien 2008.; *Uő*: Nach den Tükenreichstagen. Der Beitrag des Heiligen Römischen Reichs zur kaiserlichen Kriegführung im 17. und frühen 18. Jahrhundert. In: Kriegführung und Staatsfinanzen i. m. 433–485., különösen: 455–465. Esettanulmány a császári hadsereg ellátására 1634–35-ben: *Jürgen Pohl*: „Die Profiantirung der keyserlichen Armaden ahnbelangendt”. Studien zur Versorgung der kaiserlichen Armee 1634/35. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Sonderband 1. (1994). L. még a harmincéves háború finanszírozására: *David Parott*: The Business of War. Military Enterprise and Military Revolution in Early Modern Europe. New York 2012., különösen 116–125.; *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság i. m. 563–565.

10 *Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt, 1552–1555. (Fons Könyvek 1.) Bp. 2002. 111–112. közölt táblázat alapján. Haller Péter erdélyi kincstartói számadásának kiadását I. Uo. Nr 10. 196–243. Az összesítésből kihagytam a magyarországi hadi fizető mester által az erdélyi hadak fizetésére átutalt 9282 forintot, amit Haller számadásában bevételként tüntetett fel, ám nyilvánvalóan nem erdélyi jövedelemről van szó, hanem átutalt jövedelemről.

dok zálogban voltak,¹¹ míg a jelentős sóbányákból, illetve az aranybányászatból és pénzverésből meglepően csekély haszon származott. Mint látható, a legnagyobb pénzügyi forrást az erdélyi szászok biztosította a kincstárnak, hiszen az általuk fizetett cenzus, hadi adó és török adó az erdélyi bevételek 58%-át tették ki.

I. Ferdinánd magyarországi jövedelmeit ekkor 600 000 magyar Ft-ra (601 742 magyar Ft) becsülhetjük, ami mintegy 750 000 rajnai Ft-nak¹² felelt meg. Az erdélyi jövedelmek a Habsburg uralkodó magyar királyságbeli bevételeinek 14,7%-át képezték.¹³

A következő időmetszetünk a 16. század vége, a már a tizenöt éves háborúba sodródott Erdély jövedelmi helyzetét mutatja be:

2. táblázat. Erdély pénzbeli kincstári jövedelmei 1598-ban¹⁴

Befolyt összeg	Ft	%
Arany- és ezüsbányák bérlete	50 000 Ft	23,67
Aranybeváltás bérlete	5 000 Ft	2,37
Nagybánya és Felsőbánya városok bevételeinek bérlete	800 Ft	0,38
Fiskális várak	31 600 Ft	14,96
Sóbányák	31 000 Ft	14,68
Harmincad	25 800 Ft	12,21
Contributio	21 600 Ft	10,23
Székely jobbágyok és libertinusok	900 Ft	0,43
Szászok contribútiója és Szt. Márton-napi cenzusa	27 500 Ft	13,02
Huszadbérletek a szász városoktól	1 558 Ft	0,74
Tizedbérletekből	15 478,75 Ft	7,33
Összesen	211 236,75 Ft	100

A táblázat adatai csak a készpénzben befolyt jövedelmeket tüntetik fel, ehhez még hozzá kell számolni a réz- és vasbányák bérletéből bejövő 70 mázsa rezet, 500 mázsa vasat és a szász egyházak által beszolgáltatott 47 márka ezüstöt és 978 darab vert aranyat. Az arany- és ezüsbányák bérletéből származó jövedelem volt a legjelentősebb, ezt követték a fiskális uradalmak,

- 11 A három erdélyi huszadhivalt (Beszterce, Nagyszeben és Brassó) általában maguk a városok bérelték, ekkor kivételesen a szebenit és a brassóit Haller kincstartó vette árendába. Az erdélyi huszadügyre összefoglalóan: *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. Bp. 1946. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai. III. Hatóság- és hivaltörténet 1.) 446–458. és *Oborni T.*: Erdély pénzügyei i. m. 94–97.
- 12 1 magyar Ft = 100 magyar dénár (den), 1 rajnai Ft (Rheinischer Gulden) = 60 krajcár (kr) = 80 magyar den, így 1 magyar Ft = 75 kr = 1,25 rajnai Ft és 1 rajnai Ft = 0,8 magyar Ft.
- 13 *Kenyeres István*: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei. *Történelmi Szemle* 45. (2003) 61–92., itt: 88–89.
- 14 *Oborni Teréz*: Erdély kincstári bevételei és kiadásai a 16. század végén. *Történelmi Szemle* 47. (2005) 333–346., itt: 338.

a sóbányák és a harmincadok jövedelmei.¹⁵ A fenti összegek már egy lényegesen átstrukturálódott jövedelemszerkezetről tesznek tanúbizonyságot. A korábban meghatározó hadi adó és százsz befizetések jelentősége visszaszorul, előtérbe kerülnek a harmincadok, azaz a külkereskedelmi forgalom haszna, valamint a fiskális uradalmak jövedelmei. Érdemes megjegyeznünk, hogy a Magyar Királyság területén ugyanilyen jövedelmi átstrukturálódás történik: az 1570-es évek közepén a királyság bevételeinek a harmincadok adták 35%-át, a kamarai uradalmak pedig a 20%-át, míg az 1580-as évek közepén az előbbieket majdnem 42%-át, míg az utóbbiak közel 28%-át produkálták az összbevételeknek.¹⁶ A harmincadok és az uradalmak jelentőségének fokozódása mögött ugyanazok a jelenségek húzódtak meg mindkét ország részben: a fellendülő marhakereskedelem¹⁷, illetve az államosított tizedek hasznát leföldrő, a birtokstruktúrában meghatározó szerepet játszó uradalmak bevételeinek jelentős mértékű növekedése.¹⁸

15 Uo. 338–343.

16 Alapadatokat l. *Kenyeres I.*: A királyi Magyarország i. m. 92–96.; *Uő*: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság i. m. 549.; *Uő*: A bányakamarák szerepe a Magyar Királyság jövedelmeiben a 15–16. században. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Bp. 2012. 177–188., itt: 185–186. (Az összesítésnél az uradalmak esetében a kamarai uradalmak és a kamarai kezelésben lévő egyházi uradalmak jövedelmeit is figyelembe vettem.)

17 A magyarországi marhakereskedelem fellendülésére l. Az alábbi fontosabb munkákat: *László Makkai*: Der ungarische Viehhandel. In: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa. Hrsg. Ingomar Bog. Köln 1971. 483–506.; *Othmar Pickl*: Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Hrsg. Othmar Pickl. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1.) Graz 1971. 71–129.; *Uő*: Der Viehhandel von Ungarn nach Oberitalien vom 14. bis zum 17. Jahrhundert. In: Internationaler Ochsenhandel, 1350–1750. Hrsg. Eckehard Westermann. Stuttgart 1979. 39–81.; *István N. Kiss*: Die Bedeutung der ungarischen Viehzucht für Ungarn und Mitteleuropa vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. In: Uo. 83–123.; *Eckehard Westermann*: Forschungsaufgaben des internationalen Ochsenhandels aus mitteleuropäischer Sicht. In: Uo. 261–294.; *Felix Tobler*: Einige Aspekte des ungarischen Ochsenhandels nach Westen (1550–1650). Dargestellt am Beispiel des österreichischen-ungarischen Grenzraumes. In: Festschrift für Karl Semmelweis. (Burgenländische Forschungen, Sonderheft VI.) Eisenstadt 1981. 298–311.; *Othmar Pickl*: Österreichisch-ungarische Handelsbeziehungen entlang der Donau vom 15. bis zum 18. Jahrhundert. In: Historisches Jahrbuch der Stadt Linz 1987. Linz 1988. 11–40.; *Harald Prickler*: Wie viele Ochsen wurden um 1570/90 aus Ungarn nach Westen importiert? Burgenländische Heimatblätter 66. (2004) 21–53.; L. még *Gecsényi Lajos* tanulmányait: Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján. In: *Uő*: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr 2009. 271–288.; *Uő*: Az Edlasperg-ügy (A magyar kereskedők bécsi kapcsolatai a 16. század első felében). In: Uo. 289–308.; *Uő*: Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században (Thököly Sebestyén felemelkedésének hátteréhez). In: Uo. 339–362.; *Kenyeres István*: A magyarországi rész- és marhakereskedelemmel kapcsolatos nemzetközi hitelügyletek a 16. század második felében. In: A történettudomány szolgáltatásban. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna – Molnár Antal. Bp.–Győr 2012. 209–221.

18 Összefoglalóan: *Kenyeres István*: Uradalmak és végvárok. A kamarai birtokok és a törökellenes hátrvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. (Habsburg történeti monográfiák 2.) Bp. 2008. 360–383.; *Uő*: Grundherrschaften und Grenzfestungen. Die Kammerherrschaften und die

Hozzá kell tennünk, hogy a számadásban szereplő 219 000 Ft-os bevételnél (ha tételeket összeadjuk, csak 211 000 Ft jön ki) békeidőben biztosan nagyobb volt Erdély kincstári jövedelme: Oborni Teréz – igazat adva Barta Gábornak – mintegy 300 000 Ft-ra becsülte.¹⁹ Ugyanakkor a Magyar Királyság bevételeit 550–650 000 magyar Ft-ra, rajnai Ft-ban számolva 680–800 000 Ft-ra, míg az állami jövedelmekre felvett hitelekkel együtt 630–740 000 magyar, 780–900 000 rajnai Ft-ra tehetjük. Érdemes megjegyezni, hogy a magyar királyságbeli jövedelmek a Habsburg-monarchia összjövedelmének legalább negyedét, jobb esetben harmadát szolgáltatták.²⁰ Erdély jövedelmei ugyanakkor a század végére a magyarországi jövedelmek körülbelül felét teheték ki, azaz az erdélyi kincstári igazgatás jelentősen előrelépett a 16. század közepi helyzetéhez képest.

Amennyiben a rendelkezésre álló erőforrásokat nézzük, a Habsburg-monarchia jövedelmeit a 16. század vége felé 2–2,5 millió rajnai Ft-ra tehetjük²¹, ehhez képest Erdély jövedelme rajnai Ft-ban 375 000 Ft volt, mindez azt jelenti, hogy a Habsburgok bevételei békeidőben mintegy az ötszörösére rúgtak az Erdélyi Fejedelemséghez képest. Igaz, ez az arány fél évszázaddal korábban még 1:10-hez közelített (Habsburg bevételeket 2 millió Ft-ra, Erdélyét legfeljebb 200 000 Ft-ra téve a partiumi jövedelmekkel együtt).

Most nézzük a kiadásokat, elsősorban a hadi költségeket. A Habsburgok fő kiadása a török elleni végvárrendszer finanszírozása volt. Az 1550-es évek végére csak a végváriak zsoldköltsége már egy millió rajnai Ft fölé kúszott, míg a tizenöt éves háború (1592/93–1606) idejére már a másfél millió rajnai Ft-ot is elérte. Ehhez jöttek még a várépítési-karbantartási, tüzérségi-hadfelszerelési kiadások legalább évi fél millió rajnai Ft-ra becsült költségei, tehát a végvárrendszer költségei a 16. század végére elérték a két millió rajnai Ft-ot.²² Ha ehhez hozzászámítjuk az udvartartás legalább félmillió költséget, könnyen belátható, hogy a Habsburgok nem jöttek ki saját bevételeikből, és az éves deficit a fél millió rajnai Ft-ot is elérhette. Erdély kapcsán nincsenek ilyen jellegű konkrét adataink. Az 1598. évi számadás kiadási oldala 246 888 forintra rúgott, azaz 27–35 000 Ft-tal többre (a bevételeknél nem tudni, hogy számítási hibából nagyobb a végösszeg, mint az egyes tételek összege), mint a bevételek, ami 13–16%-os deficitet jelentett. Az előbb említett kiadások 90%-át, azaz 222 000 Ft-ot hadi költségre, főként a végváriak zsoldjára fordította az erdélyi kincstár. Ez rajnai Ft-ban 272 000 Ft-os hadi kiadást jelentett. Összevetve a monarchia legalább 2 millió Ft-ra tehető hadi kiadásaival, Erdély ekkor annak mintegy hetedével rendelkezett.

A tizenöt éves háború időszaka azonban jelentős változásokat indukált a Habsburg-pénzügyek területén. Ekkor a 20–22 000 fős végvári katonaságon kívül éves rendszerességgel akár

Türkenabwehr im Königreich Ungarn des 16. Jahrhunderts. In: Getielt – Vereinigt. Beiträge zur Geschichte des Königreichs ungar in der Frühneuzeit (16.–18. Jahrhundert). Hrsg. Krisztián Csaplár-Degovics – István Fazekas. (Ungarische Geschichte Bd. 1.) Berlin 2011. 98–129., itt: 114–122.

19 *Barta Gábor*: Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka (1526–1606). In: Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig. Szerk. Makkai László – Mócsy András. Bp. 1986. 511.; *Oborni T.*: Erdély kincstári bevételei i. m. 343.

20 *Kenyeres I.*: A királyi Magyarország i. m. 93–97., 100–103.

21 A korábbi becsléseket is ismertetve összefoglalóan l.: *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 86–87.; *Uő*: Kriegsausgaben i. m. 41–43.

22 *Pálffy G.*: A törökellenes határvédelmi i. m. 190–197.; *Uő*: Der Preis i. m. 25–34.

30 000 fős tábori alakulatokat kellett finanszírozni 5–6 hónapra is. A hadi költségek a háború csúcsideszakában elérték az 5 millió rajnai Ft-ot.²³ Említettük, hogy a monarchia bevételeit 2–2,5 millió rajnai Ft-ra becsülhetjük. Hogyan tudták a Habsburgok ennek kétszeresét előteremteni? Az alábbi táblázatban összegezhettük az ezzel kapcsolatos kutatási eredményeket:

3. táblázat. A császári pénzforrások a tizenöt éves háború idején. (becsült éves bevételek rajnai Ft-ban)²⁴

Befizetők	(minimum – maximum)
Habsburg birodalmi és országos hivatalok	2 300 000
Birodalmi töröksegély és más (pl. egyháziak, birodalmi városok) befizetések	800 000–1 300 000
Spanyol és itáliai segélypénzek	100 000–200 000
Az osztrák, cseh, morva és sziléziai rendek rendkívüli hadiadói és segélyei	800 000–1 000 000
Összesen	4 000 000–4 800 000

A Habsburgok saját bevételeikből, hivatalaikból tehát kb. 2,3 millió rajnai Ft-ra tudtak szert tenni, a többi bevétel a német–római birodalmi rendek török segélyeiből, a spanyolországi és itáliai segélypénzekből, az osztrák és cseh rendek rendkívüli hadi adóiból tevődtek össze. Ezekkel az eszközökkel a Habsburgok háborús időszakokban kétszeresére tudták növelni pénzügyi forrásaikat. Hozzá kell tennünk, hogy a kiadásokhoz ez még mindig nem bizonyult elegendőnek, még így is a hadi és udvari költségek finanszírozásához évi 800 000 – 1,5 millió rajnai Ft-ra volt szükségük, amely deficitet kölcsönökkel hidaltak át.²⁵ Nem véletlen, hogy a II. Rudolf által a tizenöt éves háborúra felvett kölcsönök összegét 22 millió rajnai Ft-ra teszik.²⁶

Most vizsgáljuk meg Bethlen Gábor uralkodásának időszakát. Szekfü Gyula Erdély, Partium, a fejedelmi birtokok, bányák, vámok bevételeit 300 000 Ft-ra, a nikolsburgi békében megszerzett felső-magyarországi területek bevételeit pedig 100–120 000 Ft-ra tette, azaz Bethlen összes jövedelmét 400–450 000 magyar Ft-ra becsülte (rajnai Ft-ban 500–562,5

23 *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 111–124.; *Uő.*: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság i. m. 555–557.

24 *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság i. m. 562. (8. táblázat).

25 *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 124.; *Uő.*: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság i. m. 562–563.

26 *Othmar Pickl*: Universales Kaisertum und Hochfinanz. Die Kreditoren der Habsburger von Maximilián I. bis Leopold I. In: *Forschungen zur Landes- und Kirchengeschichte. Festschrift Helmut J. Mezler-Andelberg zum 65. Geburtstag.* Hrsg. Herwig Ebner et alii. Graz 1988. 377–389., itt: 383. A Habsburg uralkodók eladósodására újabban l.: *Lukas Winder*: Die Kreditgeber der österreichischen Habsburger 1521–1612. In: „Blut des Staatskörpers” i. m. 435–458.

ezer).²⁷ A későbbi kutatás – főként Zimányi Vera²⁸ és Péter Katalin nyomán – már jóval nagyobbra tette a bevételeket. Erdély rendszeres jövedelmeit a töredékesen fennmaradt kimutatások alapján 160–170 000 Ft-ra, a felső-magyarországiakat a Szepesi Kamara számadásai alapján 110 000 Ft-ra becsülik, tehát összesen mintegy 270–280 000 Ft-ra, ami nagyságrendileg megfelel a 16. század végén feltételezett 300 000 Ft-nak. E jövedelmeken felül a fejedelem gazdaságpolitikai intézkedései révén bevezetett kereskedelmi monopóliumok, egyéb üzleti tevékenységek, a főként felső-magyarországi birtokinkripciók bevételeit legalább ugyanakkorára becsülik, így 610–720 000 Ft körüli összbevételt sejtenek Bethlen uralkodása legjobb éveiben.²⁹ Legújabban Oborni Teréz egyes évekre vonatkozó elszórt adatok alapján a fejedelemiség rendes erdélyi és felső-magyarországi bevételeit a fentebb említett 270–280 000 Ft-os jövedelemnél lényegesen magasabbra, több mint 400 000 Ft-ra becsüli.

4. táblázat. Bethlen Gábor becsült erdélyi és felső-magyarországi rendes jövedelmei³⁰

Bevételek	Becsült összeg 1628/29	%
Arany- és ezüsbányák bérlete	50 000 Ft	12,0
Aranybeváltás bérlete	5 000 Ft	1,2
Pénzverés Felső-Mo-on	39 500 Ft	9,5
Pénzverés Erdélyben	80 000 Ft	19,2
Fiskális uradalmak	41 000 Ft	9,8
Sóbányák	31 000 Ft	7,4
Harmincad	51 500 Ft	12,3
Contributio és szászok adója	80 000 Ft	19,2
Tizedbérlet	39 050 Ft	9,4
Összesen	417 050 Ft	100,0
Rajnai Ft-ban	521 313 Ft	

Oborni szerint egy eddig ismeretlen forrás, Bálintffy Kristóf generalis perceptor 1621–1630 közötti kincstári pénzforgalomról készített elszámolása is arra utal, hogy Bethlen jövedelmei az eddig feltételezettnél magasabbak voltak. Bár ennek a forrásnak a részletes elemzése, feldolgozása még további részletkutatásokat igényel, figyelemre méltó, hogy csak a garasokban beszédett jövedelem nagysága meghaladja az eddig feltételezetteket: 1622-ben 54 800 Ft értékű garast vett át a perceptor, 1624-ben már 115 750 Ft-nyit, 1625-ben pedig 416 100

27 *Szekfü Gyula*: Bethlen Gábor. [A bev. tanulmányt és a Bethlen-irodalom kiegészítő fejezetét Pamlényi Ervin írta.] Bp. 1983. 162., 170.

28 *Mráz [Zimányi] Vera*: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Századok 87. (1953) 512–564.; *Zimányi Vera*: Bethlen Gábor fejedelem gazdaságpolitikája. Századok 115. (1981) 703–713.

29 *Péter Katalin*: A fejedelemiség virágkora, 1606–1660. In: Erdély története. II. 1606-tól 1830-ig. Szerk. Makkai László – Szász Zoltán. Bp. 1986. 617–783., 649–655.

30 L. köv. jegyz.

Ft-nyit, igaz 1629-ben már „csak” 170 569 Ft-nyit. (Az 1624. évi kiemelkedő adat kapcsán ugyanakkor felmerül, hogy az éppen ekkor tetőző Kipper- és Wipper-időszaknak nevezett és Bethlen által is üzött pénzrontás következménye-e.) Oborni felhívta arra is a figyelmet, hogy 1626 és 1629 között Bethlen vásárlási listái azt tanúsítják, hogy évi 380–440 000 Ft-ot költött csak a vásárlásra, márpedig csak az a konzolidált, erős hatalmat gyakorló fejedelem volt képes ekkora összegeket ilyen célra fordítani, akinek az államigazgatási és hadsereg-ellátási kiadások költségei felett állt rendelkezésre ilyen horribilis összeg.³¹ A fentieket támasztja alá az is, hogy az eredetileg Bethlen halála előtt, 1629 augusztusában felvett, de egy 1637. évi másolatban fennmaradt leltár szerint a gyulafehérvári kincstárban mindenféle pénzben 170 000 Ft-ot, 4000 tallért és közel 50 ezer birodalmi tallér készpénzt leltároztak fel.³² Az újabb adatok alapján tehát nem elképzelhetetlen, hogy az eddig maximálisan 720 000 Ft-ra tett jövedelem elérhette akár a 800–900 000 Ft-ot is.

Érdemes végigtekinteni a Bethlen Gábor ideje alatt feltételezett hadi költségekre vonatkozó adatokon. Ismert, hogy Bethlen 1620-ban arra utalt egyik, a magyarországi főuraknak szóló levelében, hogy 500–600 000 forintot is elköltött addig hadjárata: „De bizony nem jön több Bethlen Gábor segítségetekre, megégetvén kása a száját ... nem költi el érettetek ötször s hatszor való százezer forintját.”³³ 1621 novemberében írta a budai pasának: „Pénzünk elfogyott, népünk elunta három esztendőtil fogva télben nyárban való hadakozást”.³⁴ 1623-ban pedig azt írta Ibrahim pasa szerdárnak: „Ha hadakozni kelletik derekason, nekem pénzem nincsen, valami volt, Isten tudja mind hadra költöttem, hanem kívánom, hogy az méltóságos vezér Mehemet passa atyámfia által fővezértől hatalmas császár tárházából énnekem százezer aranyat kölcsön kéressen, én levelet adok, hogy esztendőre császár tárházában ismét be adom, mert különben a hadnak nem fizethetek, mostan hertelen pénznek szerét nem tehetem...”³⁵ Azt gondolom, hogy minden ilyen, Bethlen által akár figyelemelterelésül írt adatot óvatosan kell kezelni, tehát mind az 500–600 000 Ft-os hadjáratköltséget, mind a teljes pénztelenséget. A legutoljára idézett adat kapcsán azonban a kölcsönkérelemre vonatkozó igény figyelemre

31 *Oborni Teréz*: Az oeconomus Bethlen. Bálintffy Kristóf generalis perceptor jelentése a fejedelmi kincstár bevételeiről és kiadásairól (1621–1629). Előadás a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár által szervezett Bethlen Gábor és kora címmel 2013. szeptember 17-én tartott tudományos konferencián. Ezúton köszönöm meg Oborni Teréz kedvességét, hogy előadása kéziratát rendelkezésemre bocsátotta. Az 1628/29. évi erdélyi és felső-magyarországi bevételekhez l. *Kerekes György*: Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619–1629. Kassa 1943. 343–345. Bethlen vásárlásainak kiemelkedő költségeire már Péter Katalin nyomán Zimányi Vera is felhívta a figyelmet. *Zimányi V.*: Bethlen Gábor fejedelem gazdaságpolitikája i. m. 712.

32 *Baranyai Béláné*: Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának összeírása 1629. aug. 16-án. In: *Művészettörténeti tanulmányok*. (Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve 1959–60.) Szerk. Dávid Katalin – Németh Lajos. Bp. 1961. 229–258., itt: 233–234. A forrásra Kiss Erika hívta fel a figyelmet, amiért ezúton mondok köszönetet.

33 *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei. Bp. 1879. 151–153. Idézi: *Oborni T.*: Az oeconomus Bethlen i. m.

34 Bethlen 1621. nov. 18-i levele a budai pasához. TMÁO I. 332–333. Idézi: *Nagy László*: Bethlen Gábor a független Magyarorszáért. Bp. 1969. 304.

35 TMÁO I. 370. Idézi még (hivatkozás nélkül): *Bánlaky József*: A magyar nemzet hadtörténelme. 1–22. Bp. 1928–1942., hiv. hely: 15. Bp. 1940. 342.

méltó: a hitelügyletek a korszak hadsereg-finanszírozásának meghatározó alapját képezték. A kutatás eddigi eredményei alapján az feltételezhető, hogy Bethlen hadi költségei háborús időszakokban óvatos becslések alapján elérhették a 450–600 000 Ft-ot, merészebb elképzelések szerint háborús időszakban akár az egy millió Ft körüli összeget, békeidőben pedig ezeknek az összegeknek a felét.³⁶ A magasabb összeget támasztja alá, hogy egy 15 000 főt számláló hadsereg – és ekkorára becsülik Bethlen seregét – zsold- és élelmezési, ellátási költségei 700–750 000 Ft-ra rúgtak.³⁷ Természetesen a hadakozáshoz szükséges összegek egy részét Bethlen át tudta hárítani a meghódított területekre, a hadjáratban a saját költségén részt vevő főurakra, illetve – ne szépítsük – az elfoglalt területek kirablásával teremtette elő.³⁸ Ebben nem volt különbség a korszak hadvezérei között, elegendő csak Wallensteinre utalnunk.³⁹

Összegezésül annyit mondhatunk, hogy Bethlen Gábor rendkívüli tehetséggel, szervező-készséggel az erdélyi jövedelmekből a maximumot tudta kihozni, és a korszak hadsereg-finanszírozási eszközeit kihasználva tudott olyan erőt felvonultatni, amely sikerrel szállhatott szembe a Habsburgokkal. Bethlen pénzügyi szempontból is jól felmérte az 1618-tól kibontakozó folyamatok nyújtotta esélyeket: a Cseh Korona ekkor teljesen reálisnak tűnő kiválása hatalmas rést ütött volna a Habsburg-pénzügyi rendszeren, ugyanis a cseh–morva–sziléziai bevételek képezték a birodalom bevételeinek legalább 30–40%-át, tehát a legfontosabb pénzügyi támaszai voltak a Habsburgoknak.⁴⁰ Ha a Cseh Korona kiválása után Bethlennek sikerül a Magyar Királyság megmaradt területeit kivonni a Habsburgok fennhatósága alól, akkor ez már véglegesen megrogyaszthatta volna a monarchiát, hiszen e két korona jövedelmei nélkül a Habsburgoknak nem sok esélyük kínálkozott a háború finanszírozására. A terv tehát részben pénzügyileg is megalapozott volt. A csehek fehérszegi veresége azonban alapján változtatta meg a szituációt, és ezt Bethlen is azonnal érzékelte, a csehek nélkül nem lehet felvenni hosszú távon a finanszírozási versenyt a német–római császári címet is birtokló Habsburgokkal. Az 1619–21-es hadjáratát követő hadjáratokat (1623, 1626) éppen ezért jóval óvatosabb hadi célok és szűkülő források mellett kellett keresztülvinni.

36 *Mráz [Zimányi] V.*: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája i. m. 526.; *Zimányi V.*: Bethlen Gábor fejedelem i. m. 712. A magasabb költségek: *Czigány István*: Hadsereg és ellátás Bethlen Gábor korában. *Hadtörténelmi Közlemények Új folyam* 28. (1981) 526–541., itt: 534–535.; *Nagy László*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Bp. 1972. 113–114.

37 *Czigány I.*: Hadsereg és ellátás i. m. 532.

38 Uo. 536–537.

39 *Parott, D.*: *The Business of War* i. m. 116–134.

40 I. Ferdinánd 1,5–2 millió rajnai Ft körüli jövedelmeiből 610–660 ezer rajnai Ft származott a Cseh Korona (Csehország, Morvaország, Szilézia és Lausitz) országaiból. *Kenyeres I.*: A királyi Magyarország i. m. 102–103. 1600 és 1604 között az udvari fizetómesteri hivatal bevételeinek 76%-át (5 év alatt 3,1 millió rajnai Ft) adták a Cseh Korona országai. *Peter Rauscher*: Die Finanzierung des Kaiserhofs von der Mitte des 16. bis zu Beginn des 18. Jahrhunderts. Eine Analyse der Hofzahl-
amtsbücher. In: Hofwirtschaft. Ein ökonomischer Blick auf Hof und Residenz in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. 10. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Gottorf/Schleswig, 23.–26. September 2006. Hrsg. Gerhard Fouquet – Jan Hirschbiegel – Werner Paravicini. (Residenzenforschung Bd. 21.) Ostfildern 2008. 405–441., itt: 419–421. 1620–1624 között pedig az udvari pénztár befizetéseinek 20%-át adták a cseh–morva–sziléziai bevételek. Uo. 424–426.

Hogy miért is volt ennyire óvatos Bethlen és hajlott többször is az utókor szemszögéből nézve érthetetlen kompromisszumokra, azt a külpolitikai helyzet, valamint az oszmán birodalom állandó beavatkozása miatti veszélyérzet mellett a pénzügyi szituáció is indokolhatta.

Hogy mindezt adatokkal is érzékeltessük, az 1623. évi hadjárat évéből fennmaradt udvari hadi fizetómesteri számadás adatait mutatjuk be.⁴¹ Az udvari hadi fizetómester felelt a török elleni végvárak, a birodalom mozgó hadainak zsoldfizetéséért és ellátásához szükséges pénzeszközök biztosításáért.⁴² Kezdjük a hadi fizetómester bevételeivel:

5. táblázat. Az udvari hadi fizetómester főbb befizetőinek megoszlása (1623)⁴³

Bevételek típusa	Rajnai Ft	%
Központi hivatalok (Udvari Kamara, udvari fizetómester, főlélmester)	776 149	8,0
Magyarországi bevételek	547 794	5,7
Alsó-ausztriai hivatalok, vámok	280 775	2,9
Alsó-ausztriai rendek és városok	1 212 382	12,6
Cseh királyság	1 829 807	18,9
Morvaország	1 114 038	11,5
Szilézia	607 977	6,3
A pápától	160 000	1,7
Kölcsönök	2 474 181	25,6
Egyéb és rendkívüli bevételek	653 976	6,8
Összesen	9 657 079	100

A bevételek volumene lényegesen meghaladja a 16. századból ismert összegeket: a hadi fizetómester ebben az évben közel 10 millió rajnai Ft-tal gazdálkodhatott. Összevetésül: a 16. századból ismert adatok alapján az 1570-es években kb. 1–1,5 millió rajnai Ft bevétele volt a hadi fizetómesteri hivatalnak. Az 1610. évi hadi fizetómesteri számadás bevételének főösszege pedig 714 000 rajnai Ft volt. Fontos kiemelnünk azonban, hogy a számadás a Kipper- és Wipperzeitnek nevezett hiperinfláció idejéből maradt fenn, tehát az abban szereplő értékekkel igencsak óvatosan kell bánnunk.⁴⁴ Egyes számítások szerint ez az összeg legfeljebb az

41 A kötet jelzete: Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Kameralzahlamtsbücher Bd. 263. Ismertetését l. *Christian Sapper*: Die Zahlamtsbücher im Hofkammerarchiv 1542–1825. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 35. (1982) 404–455., itt: 413–414.; *Géza Pálffy*: Gemeinsam gegen die Osmanen. Ausbau und Funktionen der Grenzfestungen in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert. Katalog der Ausstellung im Österreichischen Staatsarchiv. 14. März–31. Mai 2001. Bp.–Wien 2001. 13–14. A kötet adatainak feldolgozását l. *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 125–129.

42 Uo. 88–91. *Pálffy G.*: A törökellenes határvédelmi rendszer i. m. 210–213., 217.

43 *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 126. (19. táblázat).

44 *Buza János*: A magyar aranyforint egy Kipper-kori röplapon. Numizmatikai Közlöny 86–87. (1987–1988) 85–91., itt: 88.; *Günther Probszt*: Österreichische Münz- und Geldgeschichte. Von den Anfängen bis 1918. Teil 1–2. 3. Aufl. Wien–Köln–Weimar 1994. 426.; A Kipper- und Wip-

egyhatodát érthette a korábbi kurzus szerint, de ez még így is 1,44 millió rajnai Ft-nak (1 448 561 rajnai Ft) felelt meg, tehát a Bethlen részéről feltételezett legnagyobb hadi költségnél (ami egy millió magyar Ft esetén 1,250 000 rajnai Ft-ot jelentett) majdnem negyedével, Bethlen feltételezett maximális bevételeihez képest minimum másfélszer nagyobb összeggel gazdálkodhatott a bécsi hadi fizetőmester! Az összeg mindezek ellenére nagyságrendileg is jelentős volt, hiszen ugyanebben az időszakban, azaz 1620 és 1624 között a másik központi pénztár, az udvari pénztár, amely az udvar fenntartásának költségeit biztosította, éves átlagban 827 000 rajnai Ft-tal gazdálkodhatott, 1623-ban éppenséggel mindössze 423 000 rajnai Ft-tal, azaz a hadi fizetőmesteri büdzsé kevesebb mint 5%-ával.⁴⁵ Ezek alapján ebben az időszakban a hadi fizetőmester pénztára volt a legjelentősebb a monarchiában. Bevételeiben a központi szerepet az alsó-ausztriai rendek által befizetett segélyek és a Cseh Korona országai: Csehország, Szilézia és Morvaország bevételei képezték, összesen közel a felét szolgáltatták a hadi fizetőmesterhez történő befizetéseknek (49,3%), ami alátámasztja a fentebb a cseh események következményeiről mondottakat. A magyarországi bevételek a birodalom tartományai és országai között a legkisebb hányadot képviselték, 5,7%-ra rúgtak, igaz összességükben meghaladták a fél millió rajnai Ft-ot, ami ebben az időszakban Bethlen hadjárata és az ország teherbíró-képességéhez mérten viszonylag jelentősnek tűnik. A jelentős, az állami rendes és rendkívüli jövedelmekből befolyt összegek ellenére ugyanakkor az udvari fizetőmester bevételeinek több mint negyede a hitelekkel származott!

6. táblázat. Az udvari hadi fizetőmester kiadásai (1623)⁴⁶

Kiadások	Rajnai Ft	%
Központi (nem katonai) hivatalok	292 291	7,0
Központi katonai hivatalok és költségek	706 376	16,8
Magyarországi végvidékek katonaságára	119 499	2,8
Tábori katonaság és hadi kiadások	596 412	14,2
Toborzási, szállítási, úti és más hivatali költségek	545 092	13,0
Rendkívüli és egyéb költségek, kegydíjak, segélyek	870 543	20,8
Hiteltörlesztés, tőke és kamattörlesztés	1 063 934	25,4
Összesen	4 194 147	100

Az udvari hadi fizetőmester kiadásai kapcsán a legszembetűnőbb, hogy bevételeinek alig 43%-át költötte el ebben az évben. Mivel más évekből számadások nem állnak rendelkezésre, így nem tudhatjuk, hogy mi állhatott a jelentős aktívum mögött, illetve hogy például miért volt szükség ilyen nagy összegű, közel 2,5 millió rajnai Ft-os hitelfelvételre és ezzel együtt évi egymillió hiteltörlesztésre. A kiadások szerkezete alapján ugyanakkor megállapítható, hogy az udvari hadi fizetőmester katonai kiadásai mindössze 33,8%-ra, a hivatali és szállítási költ-

perzeit-ra összefoglalóan: uo. 425–440. és *Buza János*: Kipper-pénzek a mérlegen. Az 1620-as évek inflációjának két szakasza. *Századok* 134. (2000) 881–912.

45 *Rauscher, P.*: Die Finanzierung des Kaiserhofs i. m. 423. (Tab. 4.) adatai alapján.

46 *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 128. (21. táblázat).

ségekkel együtt is csak 46%-ra rúgtak. A katonai kiadások kapcsán a központi hivatalok közül a főelémester részére történt a legnagyobb kifizetés (460 000 rajnai Ft), ami magyarázható is a mezei hadak jelentős arányával, illetve azzal, hogy a megmaradt magyarországi végvárok ekkor már alig-alig rendelkeztek élelmezési forrásként számba jöhető uradalommal. A magyarországi végvidékek: így a Kanizsával szembeni, a győri, a bányavárosi és a töredékeiben meglévő felső-magyarországi végvidékre mindössze 120 000 rajnai Ft kifizetés történt, amely összeg a kiadásoknak még a 3%-át sem érte el! Összevetésül: a magyarországi végvidék zsoldösszege 1627-ben 887 119 rajnai Ft-ra rúgott.⁴⁷ Sokkal meghatározóbb a főként Morvaországban bevetett, részben Bethlen ellenében toborzott mezei hadak szerepe, amelyekre közel 600 000 rajnai Ft-ot fordítottak, a kiadások 14,2%-át. A hadi finanszírozási rendszer átalakulásáról árulkodik az is, hogy önmagában a legjelentősebb kiadási tétel a hiteltörlesztés volt, ez a kiadások negyedét emésztette fel, míg a különféle jogcímen kiosztott segélyek és támogatások a kiadások ötödére rúgtak.

Összegzésként annyit mondhatunk tehát, hogy míg Bethlen elérte Erdély, a Partium és az általa elfoglalt felső-magyarországi részek bevételeinek maximalizálását, az nem bizonyult hosszú távon elegendőnek a háborús viszonyok között mindig jól reagáló és megfelelő tartalékokkal, például hitelfelvételi képességgel rendelkező Habsburg-pénzügyi kormányzat lehetőségének kiegyenlítésére. Annak ellenére sem, hogy Bethlen az Erdély és a Habsburg-monarchia között a 16. század végén meglévő jelentős pénzügyi különbséget átmenetileg és rövid időszakra képes volt jelentősen csökkenteni, azaz méltó ellenfele tudott lenni a Habsburgoknak.

Zárásul szeretném bemutatni azt a trendet, ami az elkövetkező időszakban még nyilvánvalóbbá tette, hogy Erdély pénzügyileg nem tud hosszú távon igazán ellenfele lenni a Habsburg Birodalomnak, és ezen a trenden Bethlen is csak átmenetileg tudott változtatni. Mint fentebb bemutattuk, míg a 16. század végén a Habsburgok 2–2,5 millió rajnai Ft jövedelemmel rendelkeztek szemben Erdély 375 ezer rajnai Ft-jával, addig Bethlen idején az erdélyi bevételek elérhették az 1–1,2 millió rajnai Ft-ot is, igaz a Habsburgok az 1640-es években már évi 4–5 millió rajnai Ft-al gazdálkodhattak. A különbség tehát a korábbi 1:6 arány Bethlen idejére 1:4-re csökkent. Ugyanakkor a Habsburg Birodalom bevételei az 1650–60-as években már a hét milliót, majd az 1670–80-as évekre a 13 millió rajnai Ft-ot is elérték⁴⁸, ugyanakkor Erdély jövedelmeit – az Apafi-korszakban – körülbelül 600 ezer magyar Ft-ra⁴⁹, azaz 750 ezer rajnai Ft-ra becsülhetjük. A különbség tehát egyre nőtt: 1:8-ra, majd 1:17-re. A hadi kiadások területén még jobban érzékelhető a Habsburg-monarchia előretörése: míg 1665-ben 1,2 millió rajnai Ft-ot, 1670-ben 1,3 millió rajnai Ft-ot adott ki a monarchia erre, addig 1675-ben már 7 milliót, 1685-ben 12,5 milliót, 1695-ben pedig 22 milliót költött a

47 Pálffy Géza: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. Hadtörténelmi Közlemények 108. (1995) 114–185., itt: 122. (Pálffy csak valószínűsíti, hogy rajnai Ft-ban tüntették fel az összeget.)

48 Thomas Winkelbauer: Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. Teil 1–2. (Österreichische Geschichte 1522–1699) Wien 2004. Bd. I. 488.

49 R. Várkonyi Ágnes: Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711). In: Erdély története i. m. II. 826–830.

hadi büdzsére.⁵⁰ Ezek már teljesen más dimenziók voltak, mint Bethlen Gábor és II. Ferdinánd idején.

“I DON’T HAVE MONEY, WHICH I HAD, GOD KNOWS THAT I HAVE ALL SPENT ON BATTLES”. STATE INCOMES AND MILITARY EXPENDITURES IN THE AGE OF GABRIEL BETHLEN AND FERDINAND II

Keywords: *state incomes, economic policy, Transylvania, Habsburg Monarchy, Thirty Years’ War*

The Central European Habsburg Empire has had to deal with serious financial difficulties even from the period of Mohács in order to finance the wars against the Turks, and then the Thirty Years’ Wars, too, becoming especially critical during the Fifteen Years’ War. The emerging Thirty Years’ War from 1618 caused another, much more unwieldy financial difficulties of the Habsburgs. A key element of Gabriel Bethlen’s policy and military actions against the Habsburgs was the extent of the financial resources which he had disposed. The study aims to present the incomes and the military expenditures of the opposing parties, Gabriel Bethlen and Ferdinand II. We will make an attempt to compare the incomes of the Habsburg Empire, including the Kingdom of Hungary and the Principality of Transylvania from the mid-sixteenth century until Gabriel Bethlen’s rule. In the end we will outlook on what path the Habsburg military-fiscal state has been situated, and, considering this, what course the Principality of Transylvania has adopted?

50 *Winkelbauer, T.*: Ständefreiheit i. m. I. 479., 488.; *Peter Rauscher*: Kriegführung und Staatsfinanzen: Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740. Zur Einführung. In: Kriegführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740. Hrsg. *Uő.* (Geschichte in der Epoche Karls V. 10) Münster 2010. 5–38., itt: 23–24.